

עודד היילברונר

מורל הציבור הישראלי ערב מלחמת ששת הימים בראי סקרי דעת קהל

מן המפורסמות הוא כי ערב מלחמת ששת הימים היה הציבור הישראלי בפאניקה. בעיתונות מאותה תקופה, בעיקר במאמרים ובטורים שהתפרסמו עם סיום המלחמה, וכן במחקרים ובספרים פופולאריים שיצאו לאור אחריה, תואר הציבור הישראלי כמצוי ב"קדרות רוח", ב"נכאות רוח", ב"מועקת אימים" וב"חרדה עמוקה". המחקר האקדמי על אספקטים שונים של ימי ההמתנה, בעיקר צבאיים, פוליטיים ודיפלומטיים, מחקר שהולך ופורח בעשורים האחרונים, מאשר זאת. המאמר מתבסס על מחקרים תיאורטיים ועל מחקרי שטח של המכון למחקר חברתי שימושי שנעשו בקרב הישראלים ערב המלחמה. הטענה המוצגת היא כי עלינו לשקול מחדש את הטענה ההיסטוריוגרפית בדבר אוירת שואה, פאניקה, חרדה וייאוש. המאמר מציג פער בין תוצאות מחקרי השטח לדימויים ההיסטוריוגרפיים. הפער נובע בעיקרו מהבניה (בדיעבד) של זיכרון אירועים או תקופה, שמבוססים על דימויי התקשורת הישראלית ערב המלחמה, שכן, אין בידנו הוכחות שלפיהן היה הציבור בתקופת ההמתנה אחוז בפאניקה, ייאוש או חרדה. להסברת הפער בין המקובל לחשוב על ימי ההמתנה לבין המצב לאשורו, בין האופן שבו תפסו אזרחים את מצבם האישי לבין האופן שבו דמיינו את מצב אזרחי המדינה ("בורות קיבוצית"), אעלה בסוף המאמר מספר השערות שיש להעמיק בהן במחקר עתידי מפורט, ולהוכיחן בעזרת כלים מתחומי הפסיכולוגיה החברתית ותקשורת ההמונים.

I. הנרטיב

מטרת המאמר לעמוד על הלכי הרוח של חלקים מן הציבור הישראלי בימים שקדמו לפרוץ מלחמת ששת הימים (The Waiting Period). בעזרת מקורות שקהילת ההיסטוריונים לא עשתה בהם שימוש עד כה, אני מבקש להצביע על רגשות ותחושות ששררו בחברה הישראלית בימים שקדמו למלחמה, ואשר אינם תואמים את הדימוי שיש לנו אודותיהם. תופעת החרדה והפאניקה בחברה הישראלית ערב מלחמת ששת הימים עדיין מחכה למחקר ממצה ומהימן, כך טוען מרדכי בר-און.¹ מן המפורסמות הוא כי ערב מלחמת ששת הימים היה הציבור הישראלי בפאניקה. בעיתונות מאותה תקופה, בעיקר במאמרים

---

oded.heilbronner@mail.huji.ac.il

ובטורים שהתפרסמו עם סיום המלחמה, וכן במחקרים ובספרים פופולאריים שיצאו לאור אחריה, תואר הציבור הישראלי כמצוי ב"קדרות רוח", ב"נכאות רוח", ב"מועקת אימים" וב"חרדה עמוקה", והמצב תואר כ"התגלות התוהו ובוהו". המחקר האקדמי על אספקטים שונים של ימי ההמתנה, בעיקר צבאיים, פוליטיים ודיפלומטיים, מחקר שהולך ופורח בעשורים האחרונים, מאשר זאת. במחקרה על המחשבה הציבורית בישראל בין מבצע סיני למלחמת יום הכיפורים טוענת יונה הדרי כי אווירת כיתור ושואה הייתה "נחלת כל המחנות התרבותיים-פוליטיים"². באחד המחקרים היחידים על אודות החברה הישראלית באותם ימים מתאר תום שגב אימה ופאניקה של משפחות ששקלו לשלוח את ילדיהן לחו"ל: "החרדה... הלכה והתגלגלה במהירות לפאניקה... אנשים אגרו מזון. כמעט בכל מקום הייתה בהלת קניות... החרדה שאחזה בישראלים הייתה קיומית"³. עידית זרטל כותבת בנימה דומה על אווירת החורבן ערב המלחמה.⁴ דקלה אלון, בעבודתה על האינטלקטואלים הישראלים ומעורבותם בשיח הציבורי ערב המלחמה, טוענת כי אף הם הקרינו אווירת פחד.⁵ בעבודת הדוקטורט של גד ברזילי ובספרו על מעורבות הציבור הישראלי בתהליכי קבלת החלטות ערב המלחמה הוא כותב על החרדה והפאניקה בקרב הציבור: "העיתונות הישראלית הביאה לביטוי תגובות חרדה אלו [של הציבור]... עיתונים שונים ערכו השוואה בין תקופת השואה לבין מצב המדינה בתקופת ההמתנה". ובמקום אחר כותב ברזילי על "החרדה של החברה היהודית בראשית יוני 1967 מפני אפשרות של השמדה"⁶. אף אריה נאור, מרדכי בר-און וזכי שלום מתארים את אווירת השואה והפחד בציבור.⁷ לפי מרבית החוקרים והעיתונאים, נקודת השיא באווירת הדכדוך הייתה "נאום הגמגום" של לוי אשכול ב-28 במאי, אשר עליו נאמר: "הוא עורר חלחלה בישראל... זה היה דבר נורא"⁸. ערב המלחמה היה העורף חרד, בניגוד למורל הגבוה ששרר בצבא. ולבסוף, אף המגזר החרדי לא היה חף מרגשות פחד ואימה, כפי שכותב יאיר הלוי במחקרו על תגובת הציבור החרדי למלחמת ששת הימים.⁹

הספרות העיתונאית והפופולארית הרבה שפורסמה בשנה הראשונה שלאחר המלחמה, וכן הספרות האוטוביוגרפית ומחקרים בתקשורת ובמדעי המדינה שפורסמו החל משנות השמונים, מאששים אף הם את מסקנות החוקרים מן העשורים האחרונים. "חרדה תקפה את הציבור", "אווירת חרדה קשה", "הם פחדו מאשר יביא יום", "הֶלֶךְ וְרוּחַ הַפַּחַד בְּצִיבוֹר הָאֶזְרָחִי וְכַמְעַט גָּבַל בְּפִאֲנִיקָה מִמֶּשׁ... הִנֵּה בָּאָה מִלְחַמַת שׂוּאָה", "ישראל הייתה משולה לאותו נער אבוד בחשכת הלילה, ששר וצפצף... כדי להרחיק את הפחד" – אלו הם כמה מן התיאורים בספרות העיתונאית המתארת את הימים שקדמו למלחמה.¹⁰

המאמר מתבסס על מחקרים תיאורטיים ועל מחקרי שטח שנעשו בקרב הישראלים ערב המלחמה. הטענה המוצגת היא כי עלינו לשקול מחדש את הטענה ההיסטוריוגרפית בדבר אווירת שואה, פאניקה, חרדה וייאוש. המאמר מציג פער בין תוצאות מחקרי השטח (סקרי דעת קהל) לדימויים ההיסטוריוגרפיים. הפער נובע בעיקרו מהבנייה

(בדיעבד) של זיכרון אירועים או תקופה, שמבוססים על דימויי התקשורת הישראלית ערב המלחמה. הבניית הזיכרון החלה כבר בימי המלחמה ונמשכה ביתר שאת לאחריה,¹¹ שכן אין בידנו הוכחות מתקופת ההמתנה כי הציבור היה אחוז בפאניקה, ייאוש או חרדה.¹² כפי שאראה בהמשך, מספר סקרי דעת קהל שנעשו על ידי המכון למחקר חברתי שימושי (The Israel Institute of Applied Social Research) בסוף השבוע שקדם לפרוץ המלחמה אכן מצביעים על אווירת דאגה ועל מצב רוח נמוך בקרב הציבור, אך בשום פנים ואופן לא על פאניקה ואווירת שואה. לצידם מציגים הסקרים אף מורל גבוה והרגשת ביטחון מסוימת. להסברת הפער בין המקובל לחשוב על ימי ההמתנה לבין המצב לאשורו, בין האופן שבו אזרחים תפסו את מצבם האישי לבין האופן שבו דמיינו את מצב אזרחי המדינה ("בורות קיבוצית"), אעלה בסוף המאמר מספר השערות שיש להעמיק בהן במחקר מפורט, ולהוכיחן בעזרת כלים מתחומי הפסיכולוגיה החברתית ותקשורת ההמונים. השערות אלה נשענות על תחושות ועל כוונות של האליטות הישראליות. השערה אחת, קשה להוכחה, מצביעה על כך שמצבי הפחד, הפאניקה והחרדה היו כנראה המצאה ברמת העילית, של העיתונות הישראלית ושל כמה אישים מרכזיים בפוליטיקה הישראלית, כנגד ממשלת אשכול במטרה להחליפה, אלא שתחושות אלה לא חלחלו לציבור במלואן. לפי אפשרות נוספת, אף היא ברמת העילית, ראשי המדינה, הארכיטקטים המרכזיים בבניין האומה מזה שנות דור, היו שרויים בפחד ובחרדה, ואף כי אלו לא חלחלו לציבור הרחב, בזיכרונותיהם לאחר המלחמה הם נטו "לשתף" את הציבור הרחב בפחדיהם.¹³

II. הבסיס התיאורטי

הבסיס התיאורטי של טענת המאמר בדבר הפער שבין "מציאות" המתגלה במחקרי שטח לדימוי שנצרב בזיכרון הקולקטיבי נסמך על מספר מושגים הקשורים לתיאוריות במדעי המדינה ובלמודי תרבות. הראשון עוסק במונחים דוגמת פאניקה וחרדה קולקטיבית, השני – בזיכרון קולקטיבי וברעת קהל. לצורך הבנתם עלינו לבחון באופן ביקורתי מושגים ותיאורים כ"דאגה", "חשש", "חרדה" ו"פאניקה", מושגים שרווחו במחקר, בספרות ובעיתונות על אודות החברה הישראלית ערב המלחמה. לשם כך נעזרתי בג'ואנה בורק (Bourke, 2003A; 2003B), חוקרת היסטוריה תרבותית של דפוסי רגשות כמו פחד, אימה וחרדה, בתקופות שונות בהיסטוריה ובקרב מבנים חברתיים שונים. בורק מתרכזת בתפקיד שפחד וחרדה ממלאים במערכות היחסים בין הפרט לבין החברה. היא מדגישה כי פחד נוצר, נוגע ובא לידי ביטוי בפרט ובחברה באופנים שונים, וכי הוא תלוי-תקופה ומבנים תרבותיים. בניגוד למקובל לחשוב (וזו טענה חשובה לענייננו), פחד

אינו נחלתם רק של שכבות נמוכות או של חסרי השכלה; פחד חובק שכבות חברתיות ותרבויות רבגוניות.¹⁴

בעקבות פרויד, בורק מבדילה בין דאגה, פחד וחרדה. דאגה (שפרויד מכנה אותה "אי־נחת" ובורק מתארת אותה כ"תחושת בטן מציקה בעלת מאפיינים רגשיים") היא תחושה טבעית הקיימת בכל אדם ובכל חברה, וניתן לעמוד על מאפייניה השגרתיים בעזרת שורה ארוכה של מדדים בתחום האישי או הציבורי. החל בדאגה של הורים לילדיהם, דרך חשש ודאגה מתאונה אקראית שיכולה להתרחש בכל צומת דרכים, וכלה בתחושות דאגה במקום העבודה שנובעות מסיבות שונות ומגוונות. תחושות הדאגה, ולצידן אף מצב רוח שפוף, מובעים ללא חשש על ידי יחידים, קבוצות וחברות, לעיתים למשך תקופה ארוכה, ובדרך כלל לזמן קצוב וקצר, כתגובה למצב נתון.

פחד הוא תגובה לאיום ברור, ממשי ומיידי מצד העולם החיצוני. חרדה היא תגובה עמומה לאיום הנובע ממקור לא ידוע, ואשר טיבו לא ברור. בורק אינה מתמקדת בהגדרות, אלא מנסה להבין את ההקשרים החברתיים של פחד וחרדה. למשל, חרדה ופחד המוניים בזמן המהפכה הצרפתית במאה ה־18, רציחות סדרתיות באנגליה של המאה ה־19 ומקרי לינץ' ורדיפות שחורים בארצות הברית בשנות החמישים והשישים של המאה ה־20. אף על פי שאי־אפשר להגדירם באופן ברור ומתומצת, בורק מתארת את הפחד כתפיסת מציאות שלילית ופסימית של ההווה והעבר. תפיסה זו מתבטאת במשאלות מוות ובמחשבות אוברניות המלוות במתח ובאי־שקט, ברגשות אשם, כעס, שנאה, אימה, בביקורתיות וכיאוש, וכן גם ברגשות שליליים כלפי הסביבה, בעיקר כלפי זרים, רגשות שהולכים ומחריפים. הפחד מוליד חרדה (ולהיפך), וזו מעוררת לא פעם שמועות חסרות ביסוס והתכנסויות המוניות הגולשות לאלומות. ולבסוף, הפחד מוליד תפיסת עתיד חסרת תקווה וישע.

בורק מקדישה חלק ניכר ממחקריה לחודשי "הטרור הגדול", החודשים האימים בסוף שנת 1793 ותחילת 1794. מאפייני תקופה זו, שמקורם בהתפתחות המהפכה הצרפתית, מתוארים במחקר כמצבים קלאסיים של פחד וחרדה. בדומה לבורק, גם היסטוריונים, פסיכולוגים חברתיים ומדעני קוגניציה נמשכים לאספקטים הרגשיים של אותם חודשים, המאופיינים לא רק באלומות נוראה אלא אף ביצירת "קהילה רגשית", רגשות קולקטיביים המאופיינים בשמועות שיוצרות פחדים ולחצים, ואלה מובילים לאלומות בלתי נשלטת. הפחד, החשדות וכעס ההמון הם אלמנטים מרכזיים ביצירת רגשות פאניקה קולקטיבית. דוגמא נוספת שיכולה ללמדנו על רגשת פחד ופאניקה ערב מלחמה או במהלכה היא תחושותיהם של תושבי לונדון בזמן הבליוץ בקיץ ובסתיו 1940.¹⁵ סקרים וחוות דעת של פרויקט Mass Observation חושפים כיצד מאחורי הרטוריקה של נאומי צ'רציל וה־בי.בי. סי הסתתרו תחושות מוות ודיכאון שאפיינו רבים מן התושבים. שמועות ורכילות על פלישה גרמנית, על מרגלים גרמנים שהצליחו לחדור לעיר ועל משתפי פעולה רווחו

בעיקר בסוף קיץ 1940,¹⁶ ומחקרים חדשים תוהים על מידת ההסכמה ותחושת היחד שעלתה מההיסטוגרפיה המסורתית על לונדון בזמן המלחמה.¹⁷ אך האם מודלים אלה של פחד ופאניקה קולקטיביים אכן התקיימו בישראל בשבועות שקדמו לפרוץ מלחמת יוני, כפי שטוענים חוקרים ועתונאים?

המושגים הללו נבדקו אף מן ההיבטים הפסיכולוגיים והסוציולוגיים. חוקרי המכון למחקר חברתי שימושי, לוואיס גוטמן ושלומית לוי, ערים היו לשימוש הבעייתי בהגדרות "דאגה", "חשש", "פחד". במאמר שפרסמו מספר שנים לאחר מלחמת ששת הימים טענו השניים כי יש לא רק להבדיל בין המושגים, אלא אף להבין כיצד תפסו המרוואיינים מושגים אלו בימים שקדמו למלחמה, שכן, לטענת גוטמן ולוי, "דאגה" (concern) משלבת בתוכה אף מידה של מעורבות האנשים בנושא שעליו נשאלו, בעוד ש"חשש" (worry) ו"פחד" (fear) הם הרגשות בלבד, ללא מעורבות אקטיבית. חוקרים אחרים בדקו אף את מושג "מצב הרוח", וטענו כי מושג זה עמום ביותר וניתן להבנה באופנים מגוונים ואף סותרים בקרב המשיבים.¹⁸ גישותיהם של בורק, של חוקרי המכון למחקר חברתי שימושי ושל אחרים חשובות להמשך דיוננו, כיוון שבאמצעותן מוצגים באופן ביקורתי תוצאות הסקרים, פרשנותם והדרך שבה נקשר עולם מושגים זה לימי ההמתנה. בנוסף, שימוש בתיאוריות מודרניות של זיכרון קולקטיבי ודעת קהל יכול אף הוא לתת לנו מושג על ממדים שונים של דעת הציבור בזמן המלחמה ולאחריה. יאן אסמן (Assmann), אחד החוקרים הבולטים כיום בנושא זיכרון קולקטיבי וזיכרון תרבותי, מציין כי העבר נמצא עימנו בכמה אופנים. הראשון – כארכיון לא מובנה ולא מסודר של זיכרונות פנימיים של מיתוסים, חלקי אירועים, עקבות של מעשים, שבזמנים שונים ובעקבות תהליכים חיצוניים ואישיים יוצרים לתקופה מסוימת זיכרון קולקטיבי של קבוצה, קהילה ואפילו עם. זיכרון זה לובש ופושט צורה בהתאם לתנאים חיצוניים. האופן השני, המתאים יותר לנושא המאמר, עוסק בדימוי או נרטיב קבועים, שאותם אנו מְבַנֵּים ונושאים עימנו לתקופה ממושכת כחלק מן הזיכרון האוטוביוגרפי שלנו, שאף הוא, בתורו, נוצר כהבניה חברתית המבוססת על אופני התקשורת שלנו עם אחרים. אסמן מקפיד לציין כי הזיכרון האוטוביוגרפי, המצוי בתוכנו במבנה פחות או יותר קבוע לאורך שנים, מבוסס פעמים רבות על טראומה או על אירוע יוצא דופן, אישי או קולקטיבי, והוא מתייחס אף לחוויה היהודית בגלות בעקבות זיכרון חורבן בית שני ואירועים טראומטיים שחוו קהילות שונות באירופה במהלך תקופת הגלות.¹⁹ לדעתי, תחושת המצור שאותה חשה החברה הישראלית ערב המלחמה, והניצחון המפתיע שבא מיד לאחר מכן, הם ללא ספק אירוע קולקטיבי יוצא דופן שאותו אנו נושאים עימנו עד היום, אירוע שיכול להשפיע על הדרך שבה אנו זוכרים את ימי ההמתנה ("מבירא עמיקתא לאיגרא רמא").

מחקרים תיאורטיים על דעת קהל מאפשרים אף הם להבין את המגבלות ואת הפוטנציאל בכלי זה. מחקרים רבים בודקים את הממדים השונים של דעת קהל ואת הפערים השונים היכולים להיווצר ביניהם. בהקשר של המחקר הנוכחי, רלוונטי במיוחד הפער בין עמדות ותחושות ברמת הפרט (דאגה, אך לא חרדה או פאניקה) לבין אקלים הדעות שנוצר בדמיון הציבור, אקלים של פאניקה וחרדה (שייתכן ונרחף או נוצר על ידי התקשורת או על ידי קבוצות עילית). חוקרת מדע המדינה מיכל שמיר כתבה על "בורות קיבוצית" (pluralistic ignorance) כמושג המאפיין פער בין מה שהציבור חושב על עצמו לבין מה שהוא חושב שאחרים חושבים. פעולת ערוצי התקשורת (עיתונות ורדיו בישראל של שנת 1967) וסביבת המידע שבה מעוצבות התפיסות שלו לגבי דעת קהל (החברה הישראלית ערב המלחמה כחברה השרויה במיתון, מתח ביטחוני, זיכרון קולקטיבי של השואה, גיוס הגברים והיעדרם מן המשפחה), מרכזיות להבנת פערים אלו.²⁰

III. סקרי דעת קהל של המכון למחקר חברתי שימושי

עניינו של חלק זה בהלך הרוח בציבור ערב מלחמת ששת הימים, כפי שהוא עולה ממספר מחקרי שטח שערך המכון למחקר חברתי שימושי בכמה ערים בארץ בשלושת הימים שקדמו לפרוץ המלחמה. אלו הימים שלאחר הקמת ממשלת האחדות הלאומית ומינוי משה דיין לשר הביטחון, ימים שבהם היה ברור שצה"ל עומד בפני הכרעה גורלית. חרף מגבלותיהם של מחקרי שטח אלה, אני מבקש לבחון, בהסתמכי על סקרים אלה, את ההנחה בדבר פאניקה ואווירת שואה, ושואל: האם התמונה המתקבלת מהם מאששת, סותרת או משלימה את התמונה המקובלת עד היום על אודות מצב הרוח הציבורי בימי ההמתנה?

א. סקרי דעת קהל

מתחילת שנות החמישים ועד אמצע שנות התשעים ניהל המכון למחקר חברתי שימושי בראשות לואיס גוטמן שורה ארוכה של סקרי דעת קהל בנושאים שונים.²¹ בהם סקרי דעת קהל תחת הכותרת "בעיות הציבור" ערב המלחמה וכמהלכה.²² למרות מגבלותיהם, שעליהן אעמוד בהמשך, זהו מקור רב-ערך להערכת מצב הרוח הלאומי ערב המלחמה. המחקר הדל הקיים היום על החברה הישראלית בימים שקדמו למלחמה, הן המדעי-אקדמי והן הפופולארי, מתעלם כמעט לחלוטין מסקרי המכון למחקר שימושי.²³ נראה כי חלק מן החוקרים שכתבו על מצב הרוח של החברה הישראלית בימי ההמתנה כלל לא היו מודעים לסקרים אלו או שלא העריכו את מהימנותם.²⁴

על הרקע לעריכת הסקרים אנו יודעים רבות. איסוף הנתונים נערך במסגרת הסקר השוטף על עמדות הציבור ובעיותיו, סקר שהוזמן משרד ההסברה בראשות השר ישראל

גלילי, ואשר נערך תוך שיתוף פעולה בין המכון למחקר חברתי שימושי לבין המכון לקומוניקציה של האוניברסיטה העברית. מטרת הסקר הייתה ליצור צינור תקשורת ישיר בין הציבור הרחב לבין מעצבי המדיניות ומפעיליה. את הסקר הראשון, שנערך ערב פרוץ המלחמה, ערכו לואיס גוטמן, שלומית לוי, עדי פסח וציונה פלד. במהלך המלחמה ולאחריה נערכו כעשרה סקרים נוספים, שבהם השתתפו בין 2,000 ל-2,500 מרואיינים. אלו נדגמו מרישומי בעלי זכות הבחירה בבחירות של שנת 1966, בתיאום עם הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, והם מייצגים את האוכלוסייה היהודית מגיל 20 ומעלה במרבית הערים הגדולות בישראל. מראייני המכון קיבלו הדרכה מרוכזת טרם יציאתם לביצוע הראיונות בשבוע שקדם לפרוץ המלחמה. בראיונות שנערכו בבתי הנחקרים הם הציגו את השאלות מתוך שאלון ורשמו את תשובותיהם במקום. כל החומר שנאסף בעת הראיונות נוקב על כרטיסי ניקוב, הכרטיסים אומתו במכונה מיוחדת של חברת IBM, ומחשב עיבד את המידע.

עבודת השטח החלה בימים שלפני המלחמה. ביום שישי בערב, 2 ביוני 1967, החל המכון בסקר על השפעתן של אספות ההסברה של שרי הממשלה באזור גוש דן על הציבור. בהמשך, ביום ראשון ה-4 ביוני, וללא קשר לסקר הקודם, החלו הסוקרים לראיין אנשים בבתיהם. הם המשיכו בעבודתם גם ביום שבו פרצה המלחמה, יום שני, 5 ביוני, אך בשל ההפגזות הופסקה עבודתם בירושלים, בעוד שבשאר הערים התנהל הסקר באופן חלקי עד להפסקתו ביום השלישי למלחמה.²⁵ עם סיום הקרבות הונפק שאלון חדש, וכשמו כן הוא – הסקר השוטף. סקר זה, שנערך במשך 29 שנים, עד שנת 1996, מהווה עד היום מקור ייחודי, וכנראה מהימן, להלכי הרוח בקרב הציבור הישראלי בכל הנוגע לשאלות ביטחון ופוליטיקה.

ב. מגבלות מתודולוגיות

אני מבקש להתעכב בקצרה על שורה של בעיות מתודולוגיות המעיבות על היכולת להסיק מסקנות נחרצות מנתוני הסקרים הזמינים וממקורות נוספים לכדיקת מצב רוח הציבור באותם ימים. הסקרים נערכו בימים הראשונים של חודש יוני בירושלים, בתל אביב, ברמת גן ובבאר שבע, וכדברי עורכי הסקרים "בין האנשים שרואיינו [ב-4 ביוני] היו יותר נשים ומבוגרים מאשר באוכלוסייה...נוסף לכך, בשל קשיים בגישה לפרברי הערים, יש חוסר פרופורציוניות והטיה מסוימים: רואיינו יותר אנשים מבוססים ובעלי השכלה יוצאי אירופה".²⁶ הטיות אלה יש להביא בחשבון בשעה שבוחנים את תוצאות הסקר. בכמה פרסומים של המכון נמסרו אף מספרים סותרים על מספר המרואיינים ערב המלחמה. בכמה מקומות מצוין המספר 332, ובמקום אחר – 670. כמו כן, יש לזכור גם את מגבלותיהם המסורתיות של סקרי שדה. אופן ניסוח השאלות ובחירת אילו

שאלות להציג מטים את התשובות לכיוון מסוים. גם תשובתו של הנשאל ברגע מסוים אינה תמיד תואמת את הלך רוחו הכללי. ולבסוף, יש לזכור כי הסקרים משקפים את דעת הנשאלים מספר ימים לאחר הקמת ממשלת האחדות הלאומית, שלפי דעות רבות (שמקורן טוב, לאחר המלחמה) יצרה הלך רוח אופטימי יותר בציבור. על רקע זה יש להתייחס לתוצאות המובאות להלן כמציגות מגמה, יותר מאשר כמשקפות במדויק הלך רוח. לצד זאת יש לזכור כי המדגם שיצרו ראשי המכון למחקר חברתי עובד באופן מדעי, נלקחו בו בחשבון נתונים אלו ביחס לשאר חלקי האוכלוסייה, וחוקרי תקשורת בני זמננו רואים בסקרים מקור מידע מהימן.²⁷

כדי להתרשם ממצב הרוח הציבורי באותם ימים שקלתי את האפשרות לעשות שימוש במכתבי קוראים למערכות עיתונים ובפניות אזרחים לוועדות הכנסת. אלו וגם אלו קיימים למכביר, ומציגים תחושת דאגה, אך לצידה שאננות וביטחון. אולם, מכתבים למערכות עיתונים נחשבים מקור בעייתי להבנת רוח התקופה. אומנם מדיום זה הוא אחד ממרכיבי השיח הציבורי, אך מידת מהימנותו מוטלת בספק, במיוחד בשעת חירום. מחד גיסא, הוא מאפשר לבחון את דעתם, הלך רוחם ותרומתם של "האנשים הפשוטים" לשיח הציבורי, ומאידך גיסא, ידוע שמערכות העיתונים מפעילות מניפולציה בפרסום המכתבים של הציבור בעיתון. לעומת זאת, רבים מציינים כי חרף מדיניות העריכה של עורכי העיתונים, המכתבים שמתפרסמים משקפים את הממדים הכלליים של דעת הקהל, למרות שלא פעם העורכים משמשים מעין "שומרי סף", המכוונים את תוכני המכתבים למדיניות הרשמית של העיתון.²⁸ מקור בעייתי נוסף שאת הצגתו שקלתי הוא מכתבי אזרחים לוועדות הכנסת השונות. מצד אחד, פורמט זה אפשר לכותבים להביע דעתם על פני עמודים רבים, לבקש בקשות או להלין על המצב ללא כל שיקולי עריכה. מנגד, יש להביא בחשבון כי אזרחים יכתבו לוועדת החוץ והביטחון של הכנסת לא מתוך הרגשת חוסר ביטחון ודאגה, אלא דווקא מתוך רצון לעודד ולתמוך. ערב המלחמה כתבו מספר אזרחים לוועדות הכנסת על מצב רוחם, הביעו את דעתם על המהלכים הפוליטיים, וכמובן יעצו עצות באשר לניהול המשבר. אולם מספרם הדל אינו מאפשר לנו להשתמש בהם כמקורות מהימנים.²⁹

ג. הסקרים

1. סקר במות הסברה, יום שישי, 2 ביוני³⁰

בשבועות שקדמו למלחמה יזמה מחלקת ההסברה במשרד ראש הממשלה נאומים של אישי ציבור בבמות ציבוריות במרכז הארץ. בערב יום שישי, 2 ביוני, יום לאחר הקמת ממשלת האחדות הלאומית, רואיינו מאות אנשים, רובם גברים, על השפעת הנאומים על מצב רוחם ועל הבנתם את המצב במדינה. לנאומים ולהסברים הייתה השפעה רבה

על קהל המאזינים. רוב הנסקרים הסכימו עם הממשלה, ובעיקר עם מדיניותה להסתמך על עצמה בעת הצורך, ללא עזרה בין-לאומית. 72% מן הנסקרים טענו כי למדו דברים חדשים מדברי השרים. לאחר ששמעו את ההרצאה סיכמו 55% מהנשאלים שהיה חשוב עבורם להגיע לאירוע. רבים יותר הצהירו כי ימשיכו לפקוד את המוסדות כשם שהיה בעבר אלא יגיעו למקום מגוריהם. מרבית המאזינים טענו כי לאחר הנאומים חלה ירידה ניכרת ברמת הפחד (62%), הדאגה (38%) והיאוש (75%) שהם חשים. בקרב רוב מוחלט, כמעט 80%, התחזקה הרגשת ביטחון במצבם ובמצב המדינה.³¹

2. סקר מספר 1 בסדרה "בעיות הציבור", יום ראשון, 4 ביוני, ויום שני בבוקר, 5 ביוני³²

בימים שקדמו לפרוץ המלחמה ובהתאם להנחיות שהתקבלו ממשרד ראש הממשלה הוחלט כי המכון למחקר חברתי שימושי יספק דוחות עדכניים על בעיות המתהוות בקרב הציבור ועל התגובות להן. הדוחות הועמדו לשימוש של מעצבי המדיניות הממשלתית ושל שירותי ההסברה.

סקר ניסוי מוקדם נערך ב-30 במאי בקרב תושבי כמה שכונות בירושלים. חוקרים מן האוניברסיטה העברית למדו את תוצאותיו והפיקו מהן לקחים. על סמך הניסיון שנצבר במכון מסקרים קודמים שבוצעו עוד טרם תקופת ההמתנה,³³ נדגמו בירושלים 262 נסקרים, בתל אביב – 1216, בחיפה – 464 ובבאר שבע – 81. הראיונות החלו ביום ראשון, 4 ביוני, בשעה 14.00. עקב פרוץ המלחמה ביום שני בבוקר הופסקו הראיונות בירושלים.³⁴ כאמור, הסקר מייצג בעיקר נשים (59%) ומבוגרים מעל גיל 40 (56%). "בגלל קשיים אובייקטיביים בגישה לפרברי הערים רואיינו יותר אנשים מבוססים (בעלי השכלה, אשכנזים וכו')".³⁵

להלן כמה נושאים שנסקרו, אשר משקפים את מצב הרוח ואת מורל הציבור בימים ובשעות שקדמו לפרוץ הקרבות.³⁶

א. אספקה – מחצית מן הנשאלים לא ערכו קניות מעל הרגיל, רובם כיוון שלא רצו בכך, ומעטים עקב בעיות כספיות. מעל 80% רגשים להפקעת מחירים. לגבי קשיים בהשגת מצרכים בשבוע שקדם לראיון, 50% טענו כי השיגו את כל מבוקשם, ו-20% פרט למצרך אחד. 80% מן הנשאלים טענו כי הממשלה הצליחה לטפל בבעיית אספקת המזון. 40% מאמינים כי יש מזון ליותר מחצי שנה במחסני המדינה, ואילו 10% סבורים שמלאי המזון בארץ יספיק ל-3 עד 4 חודשים.³⁷

ב. מקום מגורים – 84% מן הנשאלים ענו כי לא עלה בדעתם לעבור למקום אחר עקב המצב המתוח. 13% אמרו שלו היו עוברים, היו בוחרים לעבור לחו"ל. 42%

- דיווחו שלו היו עוברים, היו בוחרים לגור במקום אחר בתוך אותה עיר. הרוב היו בוחרים לעבור לשפלה, 11% טענו כי היו עוברים לגליל.³⁸
- ג. יחסי שכנות – 60% דיווחו על עזרה הדדית בין שכניהם. 48% ציינו כי יש יותר מגע עם השכנים. 21% טענו כי השכנים אינם עוזרים די הצורך.³⁹
- ד. מורל ובריאות – שאלות הנוגעות למורל ולבריאות הנפשית של הציבור זכו לתשומת לב רבה מצד עורכי הסקר, ולכן נשאלו הנסקרים מספר שאלות המשקפות צדדים שונים במורל הציבור ביום שלפני פרוץ הקרבות.⁴⁰
1. לשאלה "האם קורה שהנך מוטרד על ידי עצבנות?" ענו 27% "כן, לעתים קרובות", 44% ענו "לפעמים", ו-28% ענו "לא, אף פעם".
  2. לשאלה לגבי "מצב הרוח שלך בימים אלה" ענו 34% "טוב, רוב הזמן", או "כמעט בכל הזמן". ולשאלה "האם בימים אלה אתה מודאג?" ענו 35% "כמעט אף פעם לא", או "רק לפעמים". למעלה מ-50% טענו כי הם "פעם כך ופעם כך".
  3. ערב המלחמה היו 13% במצב רוח טוב "כמעט כל הזמן", ו-25% היו במצב רוח טוב "חלק מן הזמן".⁴¹
  4. בריאות נפשית – עורכי הסקרים מציינים כי על פי התרשמות העובדים בשירותי הבריאות בארץ ירד מספר הביקורים במרפאות באופן תלול, כי "פשוט לא היה זמן להיות חולה".
- ה. דימוי המצב הנוכחי – יום לפני פרוץ הקרבות היו 26% מהנסקרים בדעה כי יש לצאת למלחמה אם וכאשר יחלו "המצרים לאיים עלינו". מעטים חשבו באותו יום כי מלחמה עומדת בפתח. הרוב מכריע חשבו כי תקופת המתיחות וההמתנה תימשך יותר משבוע. רוב הציבור דרש מעבר חופשי דרך מצרי טיראן. "פחות הצביעו על סילוק צבאות ערב או הפסקת פעולות הטרור כמטרה עיקרית". רוב הנשאלים תמכו בדרך שבה טיפלה הממשלה במשבר. "כמעט ולא היו בעלי דעה ביקורתית". רוב מכריע (78%) ציפה למלחמה שבה יהיו הפצצות מן האוויר על ריכוזי אוכלוסין, 50% ציפו להעברת אוכלוסין, ו-45% ציפו שהקרבות יתנהלו בשטח המדינה.
- ביום ראשון (4 ביוני 1967) חשבו 50% מן הנשאלים שישראל תתרגל למצב של "לא שלום ולא מלחמה", בעוד שהחצי הנותר ציפה "שהאוכלוסייה תתעצבן יותר ויותר".
- ולבסוף, ערב המלחמה רק 12% חשבו שהיא תסתיים תוך יומיים-שלושה. 40% העריכו כי תימשך עד חודש.⁴²
- ו. אמצעי התקשורת – הרדיו והעיתונות זכו לאהדה, לאמינות ולהקשבה כמעט מוחלטת ערב המלחמה. כמה דוגמאות: 91% האזינו לחדשות בקול ישראל

ובגלי צה"ל. רובם האזינו לפחות ארבע פעמים ביום. 87% טענו: "אפשר להאמין במאה אחוז" או "בדרך כלל אפשר להאמין" לחדשות. למעלה מ-80% האמינו כי הממשלה עושה כל מה שאפשר כדי "להסביר לנו את ההחלטות שלה".⁴³

ז. **עדתיות והשכלה** – עורכי הסקר הקפידו לסווג את התשובות על פי קריטריונים עדתיים והשכלתיים.⁴⁴ כך, לדוגמה, הראו הסקרים כי מצב רוחם של המשכילים יותר ושל האשכנזים גבוה מזה של המזרחים. אחוז גבוה בקרב שכבות ההשכלה הנמוכה ובקרב בני עדות המזרח לא ידעו על השינויים בממשלה ערב המלחמה. המשאל מציין ברמיזה: "אלה המגלים חוסר אמון בקול ישראל אינם דווקא מבין הנמנים עם בעלי ההשכלה הנמוכה ומאזיני התוכניות בערבית."⁴⁵ הסקרים מציינים: "דווקא בעלי ההשכלה הנמוכה היו יותר אופטימיסטיים" (לגבי משך המלחמה הצפויה). מחציתם אף היו מעודכנים פחות בבמות ההסברה וצרכו פחות עיתונות.⁴⁶

IV. מצב הרוח הציבורי: דוח מסכם

באמצעות סולם הדליי קנטריל (Hadley Cantril)⁴⁷ סיכם המכון למחקר חברתי שימושי את ממצאי הסקרים. מטרת הסיכום הייתה להבין את יחסו של הציבור למדינה ולמצבה, את מגמות השינוי שחלו ביחס זה ואת צפי הציבור לגבי מצבו ומצב המדינה בעתיד. הסוקרים שאלו את המרואיינים בימים ראשון ושני, 4 ביוני ו-5 ביוני (עת החלוקה הקרבות), שאלות שונות בדבר מצבה של המדינה בשבועות שחלפו מאז יום העצמאות ה-19. בנוסף שאלו המרואיינים כיצד הם רואים את מצב המדינה בעוד כחודש. השאלה הוגדרה כדלקמן:

"הנה סולם, נניח כי ראש הסולם מייצג את המצב הטוב ביותר למדינה, והסוף מייצג את המצב הגרוע ביותר למדינה [החוקרים ציינו כי שלב 5 מייצג אדישות]. היכן על הסולם עומדת ישראל כעת, היכן על הסולם עמדה המדינה ביום העצמאות, ואיפה אתה חושב שנעמוד בעוד כחודש?"

ערב פרוץ המלחמה וכיומה הראשון, לאחר הקמת ממשלת האחדות, מינוי של משה דיין לתפקיד שר ביטחון והידיעה כי כנראה המלחמה עומדת בפתח, ציינו המרואיינים כי ישראל נמצאת בשלב 5.8 בסולם, בעוד שביום העצמאות היא הייתה בשלב 7.4. לדעת המרואיינים תעמוד ישראל בעוד כחודש בשלב 7.3 בסולם.

73% מהציבור תפסו את "ההווה כנמוך מהעבר", ו-66% ראו את "ההווה כנמוך יותר מהעתיד".

נראה כי משאל זה מעיד על מצב רוח פסימי משהו של הציבור הישראלי, אך בשום פנים ואופן לא מדוכדך, מודאג, או שרוי בפאניקה. היטיב לציין מצב רוח זה העיתונאי

אביעזר גולן, המציין, בניגוד לכתבי חבריו וחוקרים רבים אחרים: "יום לפני המלחמה השתרר מן שקט נפשי מוזר, ספק אדישות ספק נכונות לעמוד בכל".⁴⁸

V. מחברה חרדתית לחברה מודאגת: הנחות והשערות

הממצאים שהוצגו מתוך סקרי דעת קהל מצביעים על הדאגה שבה היה נתון הציבור הישראלי, אולם בשום פנים ואופן לא פאניקה ופחד. אם כן, כיצד הפכו הדכרוך והדאגה לחרדה ולפאניקה בכרוניקות, בספרות המחקרית והפופולארית לאחר המלחמה? ניתן להעלות מספר הנחות שעוסקות בתפקיד מעצבי דעת הקהל והעיתונות ביצירת אוירת החרדה. ככל מהלך בעל משמעות היסטורית, אין להסתפק ביום או בתאריך מסוים כמספקים נקודת מוצא ותשובה חד-משמעית לנסיבות האירוע. שורשים ומקורות בני שנים משפיעים על אותו מהלך. גם במקרה שלפנינו, מצב הרוח המודאג של הציבור הישראלי בימי ההמתנה לא החל ב-17 או ב-20 במאי או בימי יוני המוקדמים. גורמים חברתיים, כלכליים וביטחוניים שהחלו עוד שנים קודם השפיעו על מצב הרוח של חלקים מן הציבור. האווירה הציבורית בשנים שקדמו לימי ההמתנה יכולה להיות רקע המסביר את עמדות הציבור במשבר עצמו. אווירה זו הושפעה משורת התפתחויות, בהן: התפטרות בן-גוריון, ספיחי פרשת לכוון, משפט אייכמן, החשש מ"סיבוב שני" מול הערבים, ומשנת 1966 – גם המצב הכלכלי וההידרדרות הביטחונית. בנוסף, יש לזכור את סיומה של "התקופה ההירואית-הציונית", שבאה לידי ביטוי בסיום בנייתם של המפעלים הגדולים, דוגמת השיכונים הציבוריים, העיר ונמל אשרדוד, המוביל הארצי וקריית המחקר בדימונה. מצב הרוח הציבורי הושפע אף משורה של תהליכים פנים-ישראליים כעלייה ברמת האלימות והפשעה בעיקר בקרב צעירים ובני נוער, הן ממוצא אירופאי (שכוננו אז "בני טובים") והן מבין עולי אסיה-אפריקה, העלייה החדה ברמת הזוהמה וחסר ההיגיינה ברחובות, הבעיה הדמוגרפית עבור משפחות ממוצא אירופאי, שהביטו בחשש על מגמות הילודה בקרב משפחות עולי אסיה-אפריקה וכן על ביטויי השנאה מצד האחרונים כלפי "הוותיקים" האשכנזים, ואף התגברות תופעות חולי נפש, מתאבדים וקבצנים. ולבסוף, יש להדגיש את ייחודיות השפעת זיכרון השואה, הן מכיוון שעבור חלקים גדולים באוכלוסייה באותה תקופה היא עדיין הייתה בגדר חוויה אישית שאותה עברו על בשרם, והן משום שלאחר משפט אייכמן וחידוש היחסים עם גרמניה המערבית הייתה השואה נוכחת מאוד בזיכרון הקולקטיבי הישראלי. למגמות האלה יש השפעות בכיוונים סותרים על דעת הקהל ערב המשבר, שקשה לנתחן במסגרת מאמר זה, אולם ברור כי כל אלו יצרו מסגרות שבתוכן עוצבו הלכי הרוח במהלך ימי ההמתנה.⁴⁹

מעצבי דעת הקהל והעיתונות

1. תפקיד העיתונות

המחקרים על ימי ההמתנה מציינים לא פעם את המניפולציות שעשו העיתוננים הגדולים, בראשם עיתון הארץ, בדעת הקהל, כדי להשפיע על שינוי הרכב הממשלה. מאיר חזן שואל במחקרו: "האם בעת ההמתנה עסק 'הארץ' בתעמולה וכפסיון של המונים לצורך קידום ההשקפות הפוליטיות שבהן החזיקה המערכת שלו?"⁵⁰ גד ברזילי מחרה מחזיק אחריו: "החרדה השתקפה גם מעל דפי העיתוננים. 'הארץ', 'דבר', 'הצופה' ו'למרחב'...

אלו ערכו השוואה בין תקופת השואה לבין מצב המדינה בתקופת ההמתנה"⁵¹. בהקשר זה יש לזכור כי אלופי המטה הכללי, שהיו בעלי השפעה על העיתונות הישראלית, היו משוכנעים שמדיניותו של אשכול שגויה, משום שאם ימנע מצה"ל לפתוח במלחמה על ידי מתקפה אווירית מוחצת, עתידה להתחולל מלחמה הרת אסון. תחושות הקצינים לא נשארו בגדר סוד והשפיעו באופן עקיף, כמובן, ובאמצעות פגישות עם עיתונאים מובילי דעת הקהל. אריה נאור, גד ברזילי, עמי גלוסקא ומרדכי בר-און הם כמה מהחוקרים המציינים במחקריהם את יחסי הגומלין בין קציני המטה הכללי והעיתונות הישראלית באותם ימים. למרות שלא נותרו פרוטוקולים מסודרים מפגישות ביניהם, ניתן לשער כי לא הסתירו את דעתם השלילית והחמורה על העיכוב במתן הפקודה לפתיחת ההתקפה.⁵²

מחקרים רבים עוסקים בדרך שבה המדיה מנסה ללבות יצרים למטרות פוליטיות. בתקופות של מיתון או של משבר פוליטי וביטחוני הדברים נכונים שבעתים.⁵³ לטענת חוקרי תקשורת ואישי ציבור מילא עיתון הארץ תפקיד מרכזי ומשפיע בשינויים הפוליטיים ערב המלחמה, ואף הוביל קו שתיאר אווירת חרדה בציבור ערב המלחמה, ובעיקר בימי המלחמה ולאחריה.⁵⁴ כעיתון משפחתי, בעל אוריינטציה בורגנית מובהקת ובעל אינטרסים פוליטיים המזוהים עם המרכז הפוליטי הישראלי, היה יכול עיתון הארץ להגיע לא רק לקהלים משפיעים בחברה, אלא אף אל אותן שכבות חברתיות חרדות, שהן אלה המתוארות, בדרך כלל, במחקר ובספרות הפופולארית על אודות ימי ההמתנה (ילידי הארץ, אלה שהוריהם יוצאי אירופה ועולים מאירופה).⁵⁵ אין כל ודאות שעיתון הארץ ועיתוננים אחרים אכן ניסו להקצין את מצב הרוח המודאג של הציבור למימוש מטרות פוליטיות או כלכליות,⁵⁶ ושלאחר המלחמה הגדילו לעשות בתיאוריהם את תקופת ההמתנה כמעבר מחרדה להיבריס, מייאוש להתלהבות, אך יש מקום להנחה כי ההשוואה בין ימי ההמתנה ובין ימי השואה, השוואה שהעיתונות הישראלית, ועימה גם עיתון הארץ יצרו כבר לפני המלחמה, ובוודאי לאחריה, השפיעה על ההיסטוריוגרפיה הפופולארית והמחקרית על דימוי החברה הישראלית ערב פרוץ המלחמה.

2. מעצבי דעת קהל – ראשי המדינה

הנחה נוספת שיש לבדוקה היא כי ראשי המדינה, הארכיטקטים המרכזיים בבניין האומה מזה שנות דור, היו שרויים בפחד ובחרדה, ואף כי אלו לא חלחלו לציבור הרחב, דבר שאליו הייתה הממשלה מודעת,⁵⁷ רגשות אימה אלו השפיעו על החלטותיהם ערב המלחמה. יותר מכך: בזיכרונותיהם לאחר מעשה הם נטו לחשוף לא רק את החרדה, הפחדים והמתח (המוכנים לנוכח המצב המתוח) שבהם היו שרויים, אלא אף להשליך מרגשותיהם על אלו של הציבור כולו. "נאום הגמגום" של אשכול, שכנראה היווה סימפטום למתח שבו היה שרוי, הוא הדוגמא המפורסמת ביותר. יוסף תמיר, חבר כנסת מטעם גח"ל, אמר בדיון בכנסת על ארובות תחנת רידנינג החדשה וזיהום האוויר הצפוי בגוש דן: "...תפילותינו מכוונות לכך שארובות ממין אחר לא תתחלנה לפלוט עשן".⁵⁸ חודשים קודם לכן אמר לוי אשכול: "מאז שנות האש, מאז שנות התופת, עברו עשרים שנה. על המאורעות הגורליים של העשור ת"ש-תש"ט נערמים רבדים של שגרה, של מציאות חיים אפורה. כיום מזדקרת לעינינו סכנת אובדן תחושת הקיום שלנו...".⁵⁹ לבסוף, בסדרת מסמכים שנחשפה לאחרונה על ידי ארכיון צה"ל הוצגה עדותו של ראש אמ"ן דאז, אהרון יריב, וממנה עולה אף מעורבות הצבא בליבוי רגשות הפחד והחרדה. מטרת הצבא הייתה לדרוש מן הציבור והתקשורת להשפיע על הממשלה לצאת למלחמה.⁶⁰ רבים מראשי המדינה ראו במצב שהשתרר ערב המלחמה ועוד קודם לכן סכנה למפעל הציוני שאותו בנו. למרות שאין לפקפק בחרדתם, נראה לי, בדיעבד, כי בזיכרונותיהם ישנה מידה מסוימת של שכחה מחרדותיהם בזמן ההמתנה. מטרתם, במודע או שלא במודע, הייתה להציג את כוחם הרב, ולהראות שלמרות פחדיהם הצליחו לחליץ את עם ישראל ממצב המצור והאיום שנכפה עליו.

סיכום

המאמר מצביע על הפער בין הדימוי של דעת הקהל, כפי שהוא מצטייר בספרות הפופולארית, המחקרית והביוגרפית על אותה תקופה, לבין מסקנות הסקרים. חשיבותו של פער זה, כפי שהוצג כאן, רבה, אך לא פחות חשובים הם ההסברים לעצם קיומו של הפער. בדבריהם של יאן אסמן ומיכל שמיר, כפי שהובאו בתחילת המאמר, יש אולי כדי להסביר את הפער הקיים בין מציאות של חברה מודאגת (כפי שהוצגה בסקרים, למרות מגבלותיהם) לבין הדימוי הפופולארי של חברה ערב שואה. אסמן עוסק בדימוי או נרטיב קבועים שאותם אנו מבנים ונושאים עימנו לתקופה ממושכת כחלק מן הזיכרון האוטוביוגרפי שלנו, זיכרון הבנוי ומבוסס פעמים רבות על טראומה או על אירוע יוצא דופן, אישי או קולקטיבי. מיכל שמיר כתבה על "בורות קיבוצית" כמושג המאפיין

פער בין מה שהציבור חושב על עצמו (וכך הציג עצמו בסקרים) לבין מה שהוא חושב שאחרים חושבים, ואינפורמציה על כך הוא שואב מערוצי התקשורת ומסביבת המידע שבה מעוצבות התפיסות שלו לגבי דעת הקהל (הרחוב, שמועות, מקום העבודה).

כאמור, בעקבות המיתון והמתחים הביטחוניים שררה בקרב הציבור הישראלי אווירת דאגה עוד קודם למחצית השנייה של חודש מאי 1967. סקרי דעת הקהל מתחילת חודש יוני מציגים החרפה במידת הדאגה בקרב ציבורים מסוימים בעקבות אירועי ימי ההמתנה. אולם מה פשר תיאורי אווירת הבהלה והפאניקה? האם מדובר במקרה קלאסי של הבניה (בדיעבד) של זיכרון אירוע או תקופה? כאמור, העיתונות הציגה אווירה של חרדת שואה באותם ימים, וכפי שטענו, טעמיה היו עימה. אולם אי-אפשר לתלות בה, ורק בה, את הדאגות שגאו בציבור, ואשר תועדו כפאניקה וכחרדות שואה בכתובה עיתונאית על אודות המלחמה מיד עם סיומה, בספרי הזיכרונות מהקרבנות, בביוגרפיות ובמחקרים מאוחרים יותר.

בעקבות חיים יוסף ירושלמי כותבת יונה הדרי על הנרטיבים הדיכוטומיים שכה מאפיינים את ההיסטוריה היהודית הארוכה, ובמיוחד את ההיסטוריה הקצרה של מדינת ישראל למן שנות החמישים. לטענתה, נרטיבים אלו – מעבר מגלות לגאולה, מדאגה להיבריס, משואה לתקומה ומשפל לניצחון – הוצאו מארגז הכלים הציוני-היהודי במהלך המלחמה, ובעיקר לאחריה, כדי להצדיק את הניצחון ואת תוצאותיו, וכמובן כדי להגיש את ההצדקה לקיומה של מדינת ישראל ("הגענו כבר עד שפל/נקלענו באופל/עתה הכול אחרת/הארץ משוחררת/נחלתנו מוזהרת אור על/").⁶¹ בתופעה זו מילאו גם אינטלקטואלים ישראלים תפקיד נכבד, ואף שרי ממשלה היו מודעים לה.⁶²

ההסברים הללו זקוקים לאישוש מחקרי בעיקר בקרב היסטוריונים.⁶³ פני החברה הישראלית מסוף שנות החמישים ועד מלחמת ששת הימים עדיין לא נמצאים במוקד המחקר ההיסטורי-תרבותי. אומנם תופעות ייחודיות זוכות להארה ולחשיפה, אולם עדיין יש צורך בסדרת מחקרים שתעמיק בחקר התרבות והחברה הישראלית בשנות השישים כדיסציפלינה העומדת בפני עצמה, כפי שמקובל כיום בארצות רבות.⁶⁴ מחקרים אלו יוכלו להעמיד את התוצאות של סקרי דעת הקהל שהובאו כאן בפרספקטיבה מתאימה, ולשפוך אור על החברה הישראלית ועל אורחות חייה בעשור השני, שהסתיים ב-5 ביוני 1967.

נספח: מבחר שאלות ותשובות (התשובות מוצגות באחוזים) מיום ראשון, 4 ביוני, ערב המלחמה⁶⁵

שאלה 4: איך מצב הרוח שלך בימים אלה?

טוב כל הזמן	טוב רוב הזמן	לפעמים טוב, לפעמים לא טוב	לא טוב רוב הזמן	לא טוב כמעט כל הזמן	טוב ורע באותו זמן
18	16	33	15	14	5

שאלה 5: האם בימים אלה אתה מודאג?

תמיד	כמעט תמיד	לעיתים קרובות	לפעמים	כמעט אף פעם לא
33	17	15	22	13

שאלה 8: האם קורה שהנך מוטרד ע"ע עצבנות?

כן, לעיתים קרובות	כן, לפעמים	אף פעם לא
27	44	28

שאלה 25: מה דעתך על הדרך שבה מטפלת הממשלה בבעיות המצב הנוכחי?

בחרה בדרך טובה מאוד	בחרה בדרך טובה	לא כל כך טובה	בחרה בדרך בכלל לא טובה	אין לה דרך ברורה	אינני יודע
28	49	8	3	3	8

שאלה 30: עד כמה אפשר להאמין לידיעות המתפרסמות ברדיו שלנו?

במאה אחוז	בדרך כלל אפשר להאמין	לפעמים כן, לפעמים לא	בדרך כלל אי אפשר להאמין	איני שומע רדיו
42	45	11	2	-

שאלה 37: האם אתה חושב שהממשלה עושה מספיק בימים האחרונים בשביל להסביר לנו את ההחלטות שלה?

כן, עושה כל מה שאפשר	כן, היא עושה הרבה	לא, היא עושה מעט כלום ולא עושה
62	22	13

ממוצעים של ציון מצב המדינה לפי סולם הרליי קנטריל מ-1962 ומ-1967⁶⁶

התקופה	עבר	הווה	עתיד	הערות
1962	4.7	5.3	6.9	דירוג החיים פרטיים
1962	4.0	5.5	7.5	דירוג חיי האומה
סקר מספר 1, 4 ביוני 1967 (ממוצע)	7.4	5.8	7.3	בזמן המלחמה הוגדר העבר כ"יום העצמאות", והעתיד – "בעוד חודש"
סקר מספר 2, לפי עדות (ממוצע)	5.0	7.5	8.0	
4 ביוני	7.5	5.5	7.1	
5 ביוני	7.4	5.7	7.1	
6 ביוני	7.3	6.6	8.6	
סקר מספר 2, לפי עדות (ממוצע)				כנ"ל
ילידי הארץ ממוצא אירופאי	4.5	7.3	7.6	
ילידי אירופה	4.9	7.5	7.9	
ילידי אסיה ואפריקה	5.8	7.7	8.2	

הערות

- 1 בר-און, תשנ"ח: 328-330.
- 2 הדרי, 2002: 94-95, 239-240.
- 3 שגב, 2005: 297, 305.
- 4 זרטל, 1999, וכן 2002: 168-173.
- 5 אלון, 2006.
- 6 ברזילי, 1987: 89-92, וכן 1992: 101.
- 7 בר-און, תשס"ד. בר-און מיטיב לסכם את הכתיבה על אווירת החרדה והדיכאון במאמר הביקורת שלו על ספרה של יונה הדרי, משיח רוכב על טנק, המחשבה הציבורית בישראל בין מבצע סיני למלחמת יום הכיפורים, 1955-1975, ראו מרדכי בר-און, תשס"ד: 535-539. כן ראו נאור, 2010; שלום, 2004; בר-און, תשנ"ח.
- 8 "נאום הגמגום" של לוי אשכול נתפס כשיאה של אווירת הפחד והאימה בציבור. אף על פי שרבים האזינו לנאום, לא ברור כמה מהם אכן חשו ייאוש בעקבותיו, כיוון שלא נערכו סקרים ציבוריים למוחרת הנאום. בארכיון המדינה מצויים מכתבי מאזינים לרדיו, וכמה מהם מתייחסים לימי ההמתנה. מכתב אחד מראה כי לא כל המאזינים שמעו את הגמגום או הבינו את משמעותו המיידית. המאזין מאיר מיזליש כתב למוחרת מכתב להנהלת קול-ישראל והתלונן כי ראש הממשלה דיבר על "כוחנו וביטחוננו", אך לא הזכיר את המשפט "בעזרת השם". ארכיון המדינה, גל-7/14940, י"ט באייר תשכ"ז. במדור "קוראינו כותבים" בעיתון דבר בראשון ביוני 1967 כותב ד. שהם כי תיאור נאום אשכול כנאום תבוסתני הינו המצאה של העיתון.

- 9 הלוי, 2006: 21, וכן חזן, 2006: 75-115.
- 10 לעניין זה ראו: פרס, 1970: 195; שגב, 1973: 67; גלבוע, 1969: 181; גולן, 1967: 27; טבת, 1968: 33; בר-זוהר, 1968: 44; נקדימון, 1968: 73.
- 11 דוגמא מעניינת להבניה בדיעבד של זיכרון עולה מדבריו של ראש השב"כ לשעבר, יובל דיסקין, בפרק הראשון של הסרט שומרי הסף בבימויו של דרור מורה (2012). דיסקין נזכר בתקופת ההמתנה, כאשר היה ילד אחוז חרדה מכוונות הערבים. כהוכחה לדבריו הוא מביא את הספר אילו נוצחה ישראל, שאותו קרא באותם ימים, ספר שהיווה, בין היתר, מקור לפחדיו. אכן, הספר הדמיוני, פרי עטם של שלושה עיתונאים אמריקאים, רוברט ליטל, צ'סנוף ואדוארד קליין, מביא תיאור מעורר חלחלה של כיבושה של ישראל, אלא שהוא יצא לאור בשנת 1969 ותורגם לעברית שנה לאחר מכן, כך שלא ייתכן שנקרא על ידי דיסקין בימי ההמתנה.
- 12 המקור הרשמי היחיד המצוי בידיי, המצביע על חרדה כתוצאה משמועות הוא תיאור של משטרת ישראל על הנעשה ברמלה ובלוד בסוף חודש מאי. לטענת הדוח, בערים אלו "פעלה חרושת זוועות ושמועות שווא בדבר אגירת נשק על ידי ערבים וגילויים כביכול על ידי המשטרה בארון מתים בעת לוויה". המשטרה פעלה להדגעת הרוחות באמצעות נכבדי העדות. פעולות אלה הוכתרו בהצלחה, וערכים רבים התגייסו לפעולות עזרה כחפירת שוחות וכתרומת דם. משטרת ישראל, 1968: 12.
- 13 שגב כותב על פחדי האליטות הישראליות מפני איבוד ההגמוניה שלהם לנוכח החשש מפגיעה באופייה המערבי של המדינה והחברה, ונוכח חוסר היכולת שלהם לתקשר עם דור הצעירים, שגב, 1967: 306.
- 14 Bourke, 2003B: 111-133.
- 15 Süß, 1992: 17-35.
- 16 Garfield (Ed.), 2015: 22-41.
- 17 Tackett, 1998.
- 18 Stone, 1982: 182-183; Levy & Guttman, 1976: 221-228. וכן ראו דיון אצל
- 19 Assmann (Ed.), 2015: 325-350. מבין שפע מחקריו של אסמן אני מבקש לציין כרלוונטי למאמר את
- 20 שמיר, 1997: 99-115. ראו גם Shamir & Shamir, 2000
- 21 במאמר שלפנינו נעשה שימוש בסקרים הנמצאים במכון הנרייטה סאלד בירושלים והמאוגדים תחת הכותרת "בעיות הציבור". על ההיסטוריה של עבודת המכון ראו את ספרו של גבי ויימן, 2015, שראה אור לאחרונה.
- 22 אומנם מאמרם של שלומית לוי ואליהוא כ"ץ עוסק בנושא מאמרנו, אך הוא אינו עומד על ההבדלה המכרעת בין הימים שקדמו למלחמה לימי הלחימה עצמה. יותר מכך, המאמר מתעלם מכשלים מתודולוגיים שהתקיימו במהלך הכנת הסקר ובביצועו. ולבסוף, בממצאיהם קיימות סתירות בין הנתונים שהם מביאים לבין המסקנות העולות מן הדוחות המקוריים. ראו לוי וכץ, 2007: 242-257
- 23 בר-און, תשס"ד: 536, וכן בר-און, תשנ"ח. דווקא חוקרי תקשורת שעסקו בהתנהגות אמצעי התקשורת בימים שקדמו למלחמה ובמהלכה מציינים את הסקרים, אולם הם אינם מתייחסים לסוגיה שאותה בודק מחקרנו. ראו נוה, 2008: 5-30. מחקרים נוספים שהסתמכו על סקרי המכון למחקר חברתי שימושי עסקו בהלכי רוח הציבור למן המלחמה ועד שנות השבעים, אך לא התעמקו בימים שקדמו למלחמה, או שאינם עורכים את ההבדלה בין הימים שקדמו למלחמה לימי המלחמה עצמה. ראו פלד, 1976; לוי וגוטמן, 1970; פסח, 1972; אריאן, 1999: 40-41. ראויים לציין שני מחקרים זרים המסתמכים על סקרי המכון ובודקים את הלכי הרוח של הציבור הישראלי לאחר המלחמה: Etzion & Shapira, 2009; Stone, 1982
- 24 גד ברזילי, 1987, מצייין: "אין נתוני סקרי דעת קהל ביחס לסוגיה זו [החרדה בציבור]", עמ' 289 הערה 66. בשיחה עימי אמר חוקר התקשורת הישראלית, גבי ויימן: "סקרי המכון היו מאד מוקפדים. החל בדגימה, הדרכת ואימון מראיינים, הכנת שאלון ובדיקתו, ניהול הראיונות פנים אל פנים, עיבוד הנתונים ובדיקתם" (דואר אלקטרוני, 28.3.2015). בספרו על המכון מציג ויימן את אופן עבודת הסוקרים, ועומד על דעתו כי אין לפקפק במהימנות סקרים ערב המלחמה ובמהלכה (ויימן, 2015). דעה דומה אף השמיע באזניי ההיסטוריון עמנואל סיון, שעבד זמן מה במכון למחקר חברתי שימושי.

- 25 המכון למחקר חברתי שימושי, דוח מספר 1 בסדרה "בעיות הציבור": לפני המערכה ובעיצומה, ירושלים, 8 ביוני 1967.
- 26 שם, עמ' 3. ברוח מסכם צוינו הדגימה והנפל שבסקרים. בסקר שנערך ביום שקדם למלחמה 59% מהנסקרים היו נשים, 65% היו מעל גיל 40, 58% ילידי אירופה המזרחית והמרכזית, 10% ילידי דרום אירופה ומערב אירופה, 6% ילידי הארץ, 17% ילידי צפון אפריקה. 30% היו בעלי השכלה תיכונית ומעלה, 25% היו בעלי השכלה תיכונית חלקית, 40% היו עצמאיים, אקדמאים, בעלי מקצועות חופשיים, פקידים ובעלי עסקים קטנים או בינוניים, 29% היו פועלים מקצועיים, 13% היו פועלים פשוטים ו-7% היו מובטלים. ראו דוח מספר 2 בסדרה "בעיות הציבור": תגובות הציבור לאחר המלחמה, דוח מסכם, 25 ביוני 1967, עמ' 15.
- 27 ראו הערה 27, וכן, לוי וכץ, 2007: 242-254.
- 28 קמה, 2005: 19-22.
- 29 לדוגמא, כמה ציטוטים מתוך מכתבים שכאלה: "...יש לצרף לממשלה לתפקידים מרכזיים את האדונים בן גוריון, דיין משה, בגין מנחם [...] למען השם אל תסכימו לשום פשרה [...] רבותי, העם גלה אחריות והתלהבות למופת [...] הכל יעבור במהרה לאדישות מוחלטת אם יתגלה שאינם מאוחדים"; [...] אם רוח האזרחים תעבור לפוליטיקאים [...] גם יזקף וכך מהלכיהם [...] "4.5.1967... (החתום "בכבוד רב ובביטחון לניצחון מכריע על האויב. אחד הכואבים את כאב עמנו", "א אייר תשכ"ז (החתום "זוסקינד), 1.1.67 (ישעיהו נאה), 4.6.1967 (לא חתום). מתוך ארכיון הכנסת השישית ועדת חוץ ובטחון פניות הציבור 6/מ"ר/175.
- 30 המכון למחקר חברתי שימושי, "בעיות הציבור", 1967: במות הציבור (אשר נערכו בתל אביב, ברמלה, ברמת גן ובערים נוספות בליל שבת, 2 ביוני 1967).
- 31 שם, עמ' 3-4.
- 32 המכון למחקר חברתי שימושי, דוח מספר 1, "בעיות הציבור": לפני המערכה ובעיצומה, מוגש למשרד ראש הממשלה, ירושלים, 8 ביוני 1967.
- 33 פלג ופלד, 1976.
- 34 הנתונים מדוח מספר 1. לא ברור אם המספרים משקפים את מספר המרואיינים או שמא את הרשומים בפנקס הבוחרים שנבחרו להתראיין אך רק חלקם רואיינו למעשה.
- 35 מכון גוטמן, דוח מספר 3 בסדרה "בעיות הציבור", התפלגויות התשובות לשאלות שנשאלו בסקרים 1, 2, 3 (נתוני ביניים), ירושלים, 29 ביוני 1967, שם, דוח מספר 1, עמ' 2.
- 36 דוח מספר 1.
- 37 שם, עמ' 3-5. על אספקת מזון בימי ההמתנה ראו בדיעוץ התאחדות הסוחרים הכללית והמעמד הבינוני תל אביב יפו 1967, 1 ("ציבור הסוחרים מתגבר על קשיי הזמן וידאג לאספקה סדירה של מצרכי מזון...יש להימנע מצבירת מזון"). הבעיה הגדולה של סוחרים באותם ימים הייתה הפסקה מוחלטת של האשראי, והסחורות סופקו לקמעונאים נגד מזומנים בלבד. מצב זה העמיד סוחרים רבים במצב קשה. שם, גיליון יוני 1967: 1.
- 38 שם, עמ' 6.
- 39 שם, עמ' 6.
- 40 תוצאות מלאות של הסקרים לגבי מצב הרוח בציבור מופיעות בנספח למאמר.
- 41 דוח מספר 3 בסדרה "בעיות הציבור", 29 ביוני 1967, עמ' 2. דוח מספר 1, עמ' 6.
- 42 דוח מספר 1, עמ' 6-8.
- 43 דוח מספר 3, עמ' 7-11.
- 44 נזכיר כאן כי מרבית המשתתפים בסקרים היו יוצאי אירופה, ילידי הארץ שהוריהם הגיעו מאירופה, נשים יותר מגברים, ובעלי השכלה תיכונית ומעלה. עורכי הסקרים מציינים כי מגבלות אלו נלקחו בחשבון עת עובדו התוצאות: "לצורך הכנת הדוח נערכו מבחנים סטטיסטיים שונים וחשובים אחרים". דוח מספר 1, עמ' 3.

- 45 ממצאים מתוך סדרת הסקרים "בעיות הציבור", שהוכנה עבור משרד ראש הממשלה, ירושלים, 17 ביולי 1967, עמ' 6.
- 46 רוח מספר 1, עמ' 8.
- 47 הדליי קנטריל, Hadley Cantril, פסיכולוג חברתי מארצות הברית, בדק הרגשת אופטימיות בקרב אוכלוסיות לפי דירוג של 1-10, שבו מראים למרואיין ציור של סולם בעל עשר דרגות, אשר ראשו מייצג את "המצב הטוב ביותר". המרואיין מתבקש לציין על גבי הסולם היכן עומדת המדינה בהווה, היכן עמדה בעבר והיכן תעמוד בעתיד. המכון למחקר חברתי ערך מחקר דומה כבר בשנת 1962. על אופן ניהול סולם הדליי קנטריל ראו אנטונובסקי, 1964, 36-37, וכן אריאן, 1999, 40-41. אריאן טוען כי סקר קנטריל נערך מיד לאחר המלחמה. אכן נערכו שני סקרים בשיטת קנטריל. בסקר שבידדי מוצגות תוצאות הסקר שנערך ביום ראשון ובבוקר יום שני, ששובד מחדש, אליו צורפו אף תוצאות סקר דומה מה-6 ביוני, ועליו מסתמך אריאן (הערה 40).
- 48 גולן, 1967: 40. שוב, יש לזכור כי הסקרים משקפים את דעת הנשאלים מספר ימים לאחר הקמת ממשלת האחדות הלאומית, שלפי דעות רבות (שמקורן, שוב, לאחר המלחמה) יצרה הלך רוח אופטימי יותר בציבור.
- 49 ראו חקר מפורט אודות הלכי הרוח בציבוריות הישראלית בשנות השישים אצל עודד היילברונר, 2018. על דאגות וחרדות הציבור בשנים שקדמו למלחמה ראו במחקרים של בני התקופה אצל אנטונובסקי, 1966, וכן אנטונובסקי, 1963; 1964. מחקריו סוכמו בספר Antonovsky & Arian, 1972. ראו בנוסף, שגב, 2005; הדרי, 2002; תום נבון, 2016, 386-420; מרדכי בר-און, 2014. דוגמא קטנה, אחת מני רבות, לדאגה עמוקה ששררה בחלק מהציבור לפני חודש מאי, שהמשיכה להעסיקו בשבועות שלאחר יום העצמאות, היא ידיעה שהופיעה בתחילת חודש יוני בידיעון התאחדות הסוחרים הכללית, שעסקה בהקטנת מקדמות מס לשנת המס 1967/1968. בידיעה נמסר כי הופנתה פנייה לנציג מס הכנסה בדבר סוחרים רבים הנמצאים עדיין במצב קשה בגלל המיתון, אשר מצבם הוחמר עקב גיוס המילואים. ידיעון התאחדות הסוחרים הכללית והמעמד הבינוני תל אביב יפו, 1967: 1.
- 50 חזן, 2006, 113.
- 51 נאור, 2010; ברזילי, 1987: 99; ראו גם רובינשטיין, 1967; וכן רובינשטיין, תשנ"ט: 231.
- 52 ברזילי, 1987, 100-110. גלוסקא, 2004; וכן, בר-און, מרד האלופים – יחסי הצבא והממשלה ערב מלחמת ששת הימים, בתוך בראון, 2014.
- 53 Fulda, 1996.
- 54 שגב, 1967; חזן, 2006; רובינשטיין, תשנ"ט.
- 55 דוגמה ליצירת אווירה של פאניקה וחרדה בקרב האליטות והבורגנות על ידי עיתונות משפחתית בתקופת משבר אפשר למצוא באנגליה הקדם-תאצ'ריסטית. ראו Bingham, 2009.
- 56 נקודה זו זוקקה לאישוש, והיא בגדר השערה בלבד. יש לזכור כי המיתון הכלכלי עדיין נכח בישראל בראשית שנת 1967, דבר שבא לידי ביטוי אף בירידה בתפוצת העיתונים. בתקופת ההמתנה עלתה תפוצתם באופן ניכר. מאיר חזן כותב על העלייה התלולה בתפוצת הארץ בימי ההמתנה, חזן, 2006, 112. המחקר הבולט ביותר בדבר הקשר בין הקצנת המצב הביטחוני בשנת 1967 לתקופת המיתון שקדמה לה הוא של מיכאל שלו. Shalev, 1992. ראו גם לוי ופלד, 1993.
- 57 פרוטוקולים משיחות ועדת שרים מורחבת לביטחון נפתחו לאחרונה על ידי ארכיון המדינה לציבור, והם מאפשרים לבדוק את מידת ההלימה בין תחושות מקבלי ההחלטות לתחושות הציבור, כולל התייחסויות של מקבלי ההחלטות לעמדות הציבור כגורם שיש להתחשב בו בעת עיצוב המדיניות. מן הפרוטוקולים עולה כי רק רגעים ספורים הוקדשו למצב הרוח הציבורי. כך לדוגמא, משיבה מיום 21 במאי (אחר הצהריים), שבה טוען שר החינוך זלמן ארן: "עד היום הייתה שלווה וביטחון עצמי... | בקרב הציבור". שר הפנים, מ. ח. שפירא – "אולי זה טוב שהאוכלוסייה אוגרת קצת מזון". שר האוצר, פנחס ספיר – "אני שמח שהציבור רגוע ובוטח... גם לא קשה להביא לכך שהקהל יכנס לפאניקה איומה ביותר. הקהל הישראלי מסוגל, בעניינים אחרים לרדת מאיגרא רמה לכירה עמיקא וגם להיפך...". בישיבה מיום 27 במאי טען שר הדואר, ישראל ישעיהו – "...מצב הרוח בציבור... הם

- לא מבינים מה קורה כאן... אמרים שהממשלה הזו לא יכולה להחליט...". ארכיון המדינה, סטנוגרמות מלחמת ששת הימים, ישיבת ועדת שרים לביטחון.
- 58 ראו הערה 8. מספר דוגמאות מספרו של זכי שלום (ואין הוא היחיד) על בן גוריון מצביעות על פחדי ההנהגה הישראלים: גולדה מאיר, ראשי מפ"ם וכן גוריון, שלום, 2004: 172, 190, 212, 214. וכן דברי ימי הכנסת, 31 במאי, 1967: 2307.
- 59 דברי לוי אשכול בהצעת חוק התקציב, דברי הכנסת, ב-13 בפברואר 1967: 1248.
- 60 ראש אמ"ן ב-1967: "צה"ל פעל מול המפלגות כדי לקדם את המלחמה". הארץ, 15.3.2017.
- 61 ש.שלום, "רקויים", פורסם בעיתון דבר, 30.6.67, מצוטט אצל הדרי, 2002: 94. אף בקרב שכבות האוכלוסייה רווחה גישה זו. כך, פעיל ההסתדרות בצלאל שחר כותב מיד עם סיום המלחמה על ימי ההמתנה והמלחמה: "אומה זו יכולה לרדת למעמקים ואף לעלות למרומי שמים". ראו שחר, 1968: 3. הדבר בא לידי ביטוי בולט בחברה הדתית והחרדית. הלוי, 2006; הדרי, 2002. לשיח הלוחמים שהתפרסם לאחר המלחמה תפקיד מרכזי בעיצוב אוירת "הגאולה שלאחר השואה", לפי הדרי. שם, 239-240. ראו גם שפירא, 1967.
- 62 קרן, 1989: 101-107. ראו דברי השר פנחס ספיר בישיבת השרים לענייני ביטחון מיום ה-21 במאי (הערה 58).
- 63 על מקום הזיכרון ותפקידו בהיסטוריה היהודית והמעבר מתחושת חרדה לתחושת ניצחון ותקומה כותב חיים יוסף ירושלמי בספרו החשוב, ירושלמי, 1988.
- 64 בשל התפקיד שמילאו שנות השישים בעיצוב המחצית השנייה של המאה העשרים, והירושה התרבותית המפוארת, או השלילית, שהותירו, מחקר ה-sixties נמצא מזה זמן רב במוקד המחקר ההיסטורי בארצות רבות. כמה ספרי מפתח הם, Marwick, 2015; Kynaston, 2010; Sandbrook, 1999; Horn, 2008.
- 65 דוח מספר 1, עמ' 1-8.
- 66 אנטונובסקי, 1964, וכן ממצאים מתוך סדרת הסקרים "בעיות הציבור" דוח מס' 2, עמ' 16; דוח מס' 3, עמ' 11.

רשימת המקורות

- אלון, ד'. 2006. האינטלקטואל בין מוקדי כוח: מעורבותם של אנשי האקדמיה בשיח הציבורי נוכח מלחמת "ששת הימים", יוני 1967. עבודת גמר לתואר "מוסמך". ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.
- אנטונובסקי, א'. 1964. שאלות וחרדות בישראל. אמות, ט, ינואר: 36-42.
- אנטונובסקי, א'. 1966. אידאולוגיה ומעמד בישראל. אקדמון, ירושלים.
- אנטונובסקי, א'. 1963. עמדות פוליטיות-סוציאליות בישראל. אמות, ו', יוני-יולי: 11-22.
- אנטונובסקי, א'. 1964. מוצא עדתי וגמולים חברתיים. אמות, י"ג, אוגוסט-ספטמבר: 35-39.
- אריאן, א'. 1999. ביטחון בצל איום. דעת קהל בישראל בנושאי מלחמה ושלום. תל אביב.
- בריאון, מ'. תשנ"ח. שישה ימים, שש תמיהות ושש הצעות למחקר. בתוך: א' שפירא (עורכת), עצמאות: 50 השנים הראשונות. ירושלים. 328-330.
- בריאון מ'. תשס"ד. ביקורת. ציון, ס"ט.
- בריאון, מ'. 2014. עצמאות בצל המלחמות, שישה עיונים בתולדות הסכסוך הישראלי-ערבי. תל אביב.
- ברזוהר, מ'. 1968. החודש הארוך ביותר 12 במאי - 12 ביוני 1967 (מלחמת ששת הימים). הוצאת לוי אפשטיין.
- ברזילי, ג'. 1987. דמוקרטיה במלחמה: עמדות, תגובות והשתתפות פוליטית של הציבור בישראל בתהליכי קבלת החלטות. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה". ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.
- ברזילי, ג'. 1992. דמוקרטיה במלחמות: מחלוקת וקונסנזוס בישראל. תל אביב.

- גולן, א'. 1967. ששה ימי תהילה: (מלחמת 1967). הוצאת דקל.
- גלבוץ, מ"א. 1969. שש שנים – ששה ימים: מקורותיה וקורותיה של מלחמת ששת. הוצאת עם עובד.
- גלוסקא, ע'. 2004. אשכול תן פקודה! תל אביב.
- הדרי, י'. 2002. משיח רכוב על טנק, המחשבה הציבורית בישראל בין מבצע סיני למלחמת יום הכיפורים 1975–1955. תל-אביב.
- היילברונר, ע'. 2018. הוויקטוריאנים הישראלים: דאגות, חרדה ואי-נחת בקרב מעמד הביניים בעשור השני עיונים בתקומת ישראל, 28: 128–168. מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות – אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- הלוי, י'. 2006. תגובות הזרם החרדי המרכזי למלחמת ששת הימים. עבודת גמר לתואר "מוסמך". ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.
- המכון למחקר חברתי שימושי, בסדרה "בעיות הציבור", 1967: במות הציבור (אשר נערכו בתל אביב, ברמלה, ברמת גן ובערים נוספות בליל שבת, 2 ביוני 1967).
- המכון למחקר חברתי שימושי, דוח מספר 1 בסדרה "בעיות הציבור": לפני המערכה ובעיצומה, 8 ביוני 1967.
- המכון למחקר חברתי שימושי, דוח מספר 2 בסדרה "בעיות הציבור": תגובות הציבור לאחר המלחמה, דוח מסכם, 25 ביוני 1967.
- המכון למחקר חברתי שימושי, דוח מספר 3 בסדרה "בעיות הציבור": 29 ביוני 1967.
- וימן, ג'. 2015. הסיפור החלוצי של חקר דעת הקהל בישראל. המכון למחקר חברתי שימושי. תל אביב.
- זרטל, ע'. 1999. מאולם בית העם אל כותל בית המקדש: זיכרון, פחד ומלחמה (1960–1967). תיאוריה וביקורת, 15, קיץ.
- זרטל, ע'. 2002. האומה והמוות: היסטוריה וזיכרון פוליטיקה. אור יהודה.
- חזן, מ'. 2006. מעורבותו של עיתון הארץ במערכה הפוליטית בתקופת ההמתנה. ישראל, 10: 75–115.
- טבת, ש'. 1968. חשופים בצדיח. הוצאת שוקן.
- ידיעון התאחדות הסוחרים הכללית והמעמד הבינוני תל אביב-יפו, גיליון מאי 1967(1).
- ירושלמי, ח"י. 1988. זכור: היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי. תל אביב.
- לוי, י' ופלד, י'. 1993. השבר שלא היה: הסוציולוגיה הישראלית בראי מלחמת ששת הימים. תיאוריה וביקורת, 115–128.
- לוי, ש' וכ"ץ, א'. 1967. זרקור על מחקר: סדרת הסקרים על בעיות הציבור. המכון למחקר חברתי שימושי. תל אביב.
- לוי ש' וכ"ץ, א'. 2007. דעת הקהל ומצב הרוח במלחמת ששת הימים. בתוך: א' סדר (עורך), שישה ימים – שלושים שנה. מבט חדש על מלחמת ששת הימים. תל אביב. 242–254.
- לוי, ש' וגוטמן, א"ל. 1970. מבנה ודינמיקה של דאגות: ניתוח רב-משתני של דאגות לכלל ולפרט בקרב הציבור היהודי העירוני בישראל בתקופה יוני 1967 – יולי 1970. ירושלים.
- משטרת ישראל, המחוז הדרומי. 1968. סיכום פעילות בשנת 1967. ירושלים.
- נאור, א'. 2010. הדחת לוי אשכול מכהונת שר הביטחון ותוצאות מלחמת ששת הימים: אנטומיה של כמיהה למושיע. בתוך: ד' הכהן ומ' ליסק (עורכים), צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל. מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות – אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- נבון, ת'. 2016. המיתון: ציון דרך בהיסטוריה הפוליטית-כלכלית של ישראל. עיונים בתקומת ישראל, כ"ו: 386–429. מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות – אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- נוה, ח'. 2008. קול ישראל במלחמת ששת הימים. ישראל, כתב עת לחקר הציונות ומדינת ישראל, גיליון מיוחד (מספר 13): 5–30.
- נקדימון, ש'. 1968. לקראת שעת האפס (הדרמה שקדמה למלחמת ששת הימים). הוצאת רמזור.
- סדר, א' (עורך), תשנ"ט. שישה ימים – שלושים שנה. מבט חדש על מלחמת ששת הימים. הוצאת עם עובד.
- פלד, י'. 1976. יציבות ושינויים במבנה העמדות של הציבור הישראלי: מאז מלחמת ששת הימים ועד דצמבר 1970. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה". ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.

פלאג, צ' ופלד, ע'. 1976. חסך קולנועי בירושלים. מחקר בין אזרחי ירושלים המבוגרים על הרגשות, עמדות, התנהגות וציפיות הקשורות לשביתת בתי הקולנוע בעיר בחודשים אפריל-מאי. המכון למחקר חברתי שימושי. ירושלים.

פרס, ש'. 1970. קלע דוד. ירושלים.

קמה, ע'. 2005. "השבט הצפוני", "חטיבה אנושית אחת, עם ישראל אחד": על כינון זהויות קיבוציות במכתבים למערכת "הארץ". תל אביב: מכון חיים הרצוג.

קרן, מ'. 1989. העט והחרב. לבטיה של האינטליגנציה הישראלית. תל אביב.

רובינשטיין, א'. 1967. הארץ ומבקריה. הארץ. 12.5.1967.

רובינשטיין, א'. תשנ"ט. עיתון הארץ וממשלת אשכול. בתוך: א' ססר (עורך), שישה ימים – שלושים שנה. מבט חדש על מלחמת ששת הימים. הוצאת עם עובד.

שגב, ש'. 1973. סדין אדום: מלחמת ששת הימים. הוצאת טברסקי.

שגב, ת'. 1967. והארץ שינתה את פניה. ירושלים.

שחר, ב'. 1968. י"ג הרצאות על החברה הישראלית, הוצאת בית הספר לפעילי ההסתדרות, תל אביב.

שלום, ז'. 2004. כאש בעצמותינו. דוד בן גוריון ומאבקיו על דמות המדינה והנהגתה, 1967-1973. מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות – אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

שפירא, א'. 1967. שיח לוחמים – פרקי הקשבה והתבוננות. תל אביב.

שמיר, מ'. 1997. תופעות של בורות קיבוצית ברעת הקהל בישראל. דברים אחרים: כתב-עת לענייני תקשורת, תרבות וחברה, 1: 99-115.

- Bingham, A. (2009). *Family Newspapers*. Oxford.
- Antonovsky, A., & Arian, A. (1972). *Hopes and Fears of Israelis. Consensus in a New Society*. Jerusalem.
- Assmann, J. (2015). Memory and Culture. In: D. Nikulin (Ed.), *Memory: A History*. 325–350. Oxford.
- Bourke, J. (2003A). Fear: *A Cultural History*. London.
- Bourke, J. (2003B). Fear and Anxiety: Writing about Emotion in Modern History. *History Workshop Journal* 55:111–133.
- Dibley, B., & Kelly, M. (2015). Morale and Mass Observation: Governing the Affective Atmosphere on the Home-Front. *Museum & Society*, January, 13(1): 22–41.
- Etzion-Halevi, E., & Shapira, R. (1977). *Political Culture in Israel*. New York.
- Fulda, B. (2009). Press and Politics in the Weimar Republic. Oxford.
- Garfield S. (Ed.), (2006). *We Are at War. The Diaries of Five Ordinary People in Extraordinary Times*. London.
- Harris, J. (1992). War and Social History: Britain and the Home Front during the Second World War. *Contemporary European History*, I, i: 17–35.
- Horn, G. R. (2008). The Spirit of '68: Rebellion in Western Europe and North America, 1956–1976. Oxford.
- Jones, A. (1996). *Powers of the Press: Newspapers, Power and the Public in Nineteenth-Century England*. London, chap. 2.
- Kynaston, D. (2015). *Modernity Britain: 1957–1962*. London.
- Levy, S., & Guttman, L. (1976). Worry, Fear, and Concern Differentiated". *Israel Annals of Psychiatry & Related Disciplines*, 14(3): 211–228.
- Mackay, R. (2002). *Half the Battle: Civilian Morale in Britain during the Second World War*. Manchester.

- Marwick, A. (1999). *The Sixties: Social and Cultural Transformation in Britain, France, Italy and the United States, 1958–1974*. Oxford.
- Sandbrook, D. (2010). *White Heat: A History of Britain in the Swinging Sixties 1964–1970*. London.
- Shalev, M. (1992). *Labour and the Political Economy in Israel*. Oxford.
- Shamir, J., & Shamir, M. (2000). *The Anatomy of Public Opinion*. University of Michigan Press.
- Stearns, P., & Stearns, C. (1988). *Emotion and Social Change: Toward a new Psychohistory*. New York.
- Stone, R. A. (1982). *Social Change in Israel: Attitudes and Events, 1967–1979*. New York.
- Süss, D. (2015). *Death from the Skies. How the British and Germans Survived Bombing in World War II*. Oxford: oxford University Press.
- Tackett, T. (1988). *The Coming of the Terror in the French Revolution*. Cambridge/Mass.